

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ

MODERN APPROACHES TO THE CONSTRUCTION
OF THE LEXICAL-SEMANTIC FIELD

Гребчак М.І.,

orcid.org/0009-0006-9914-4355*аспірант кафедри загального і слов'янського мовознавства
Національного університету «Києво-Могилянська академія»*

Наукову розвідку присвячено розгляду теоретичних засад вивчення лексико-семантичного поля як однієї з найбільших парадигм лексико-семантичної системи мови. Метою статті наукове обґрунтування застосування сучасних технологій до обстеження лексико-семантичного поля у традиційному розумінні. Для досягнення поставленої мети виконано такі завдання: розглянуто історію формування ідей про лексико-семантичне поле, розпочинаючи з праць Й. Тріра та Л. Вайсґербера, визначено трактування самого поняття та його складників українськими лінгвістичними школами, проаналізовано традиційні методи побудови поля, які започаткувала М. Пещак та реалізували на практиці її учні – М. Фабіан, Г. Ярун, М. Скаб, А. Лучик. З'ясовано особливості компонентного аналізу як найбільш надійного методу дослідження, подано алгоритм побудови матриці та графу.

Особливу увагу звернено на появу новітніх технологій, що використовуються для проведення лінгвістичних аналізів. Встановлено, що класичні підходи до дослідження лексико-семантичного поля заклали надійну теоретико-методологічну основу та залишаються актуальними для сучасних методів аналізу, проте поширення технологічності трансформувало способи дослідження лексики. Окрім традиційних матриць, сучасні дослідження представляють нову модель побудови поля – графи, що відображають всі компоненти поля та відношення між ними.

Наявність корпусів текстів та корпусних менеджерів нині полегшує працю мовознавців, допомагає автоматизувати роботу та комплексно дослідити лексико-семантичне поле. Такі електронні програми самостійно виокремлюють всі лексеми та семи, що формують лексико-семантичне поле, визначають їхні кількісні та якісні характеристики, подають статистику вживання, що дає змогу підвищити об'єктивність та точність аналізу.

Зроблено висновок, що поєднання традиційних підходів до аналізу лексико-семантичного поля із застосуванням сучасних комп'ютерних технологій є перспективним напрямом досліджень.

Ключові слова: лексико-семантична система, лексико-семантичне поле, компонентний аналіз, матриця, граф, корпус, корпусний менеджер.

The article focuses on studying the consideration of the theoretical foundations of studying the lexical-semantic field as one of the largest paradigms of the lexical-semantic system of language. The purpose of the article is to provide scientific justification for the application of modern technologies to the study of the lexical-semantic field in the traditional sense. To achieve this goal, the following tasks were performed: the history of the formation of ideas about the lexical-semantic field was examined, starting with the works of J. Trier and L. Weisgerber; the interpretation of the concept itself and its components by Ukrainian linguistic schools was determined; the traditional methods of field construction initiated by M. Peshchak and implemented in practice by her students – M. Fabian, H. Yarun, M. Skab, A. Luchyk. The features of component analysis as the most reliable research method were clarified, and an algorithm for constructing a matrix and graph was presented.

Particular attention is paid to the emergence of new technologies used for linguistic analysis. It has been established that classical approaches to the study of the lexical-semantic field have laid a reliable theoretical and methodological foundation and remain relevant for modern methods of analysis, but the spread of technology is transforming the ways in which vocabulary is studied. In addition to traditional matrices, modern research presents a new model for constructing fields – graphs that reflect all components of the field and the relationships between them.

The availability of text corpora and corpus managers now facilitates the work of linguists, helps to automate the work and comprehensively study the lexical-semantic field. Such electronic programmes independently identify all lexemes andemes that form the lexical-semantic field, determine their quantitative and qualitative characteristics, and provide usage statistics, which increases the objectivity and accuracy of the analysis.

It has been concluded that combining traditional approaches to the analysis of the lexical-semantic field with the use of modern computer technologies is a promising direction for research.

Key words: lexical-semantic system, lexical-semantic field, component analysis, matrix, graph, corpus, corpus manager.

Постановка проблеми. Мова – найцінніша скарбниця кожного народу. Саме вона зберігає та відображає історію нації, поглинає лінгвальні та позалінгвальні зміни, формує культуру та колективну пам'ять. Як стверджує Л. Лисиченко: «Слово, як відомо, є однією з найважливіших мов-

них одиниць, у якій фіксуються в узагальненому вигляді наслідки пізнавальної діяльності людини» [8, с. 1].

Слова певної мови не можуть існувати ізольовано, про це згадував В. фон Гумбольдт у своїй праці про «внутрішню форму мови» XVIII ст.

та наголошував, що лексику варто розглядати як цілісну систему [13, с. 115]. Ф. Жилко зауважив: «Лексичне значення слова ніколи не існує (функціонує) окремо. Воно завжди пов'язане семантичними відношеннями (ідентичності й диференційності) з лексичним значенням іншого слова або лексичними значеннями кількох (багатьох) слів» [3, с. 30].

Усі слова, наявні в мові, формують лексико-семантичну систему, яка у «Словнику сучасної лінгвістики: поняття і терміни» А. Загнітка трактується як «один із рівнів мовної структури, що складається із слів та їхніх значень; упорядкована множинність лексичних і фразеологічних одиниць, співвіднесених і водночас протиставлених за своїм значеннями та будовою» [5, с. 284].

Оскільки цілісність та системність лексики доведено, визначено, що її формування здійснюється на основі відношень різного типу (синтагматичних, парадигматичних, епідигматичних), а слова перебувають в різних опозиціях та об'єднуються в парадигми, вважаємо, що найбільш доцільно вивчати лексико-семантичну систему шляхом виокремлення лексико-семантичних полів як найбільшої парадигми, що відображає системність та взаємозв'язки між словами та їхніми значеннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія дослідження лексико-семантичного поля почалась із праць Й. Тріра, котрого вважають засновником «польового методу». Учений розглядав систему мови у межах двох полів – поняттєвому та лексичному. Поняттєве поле – взаємопов'язані лексеми, що підпорядковуються центральному поняттю; лексичне поле – певне слово та споріднені з ним слова [10, с. 210]. Ідеї Й. Тріра продовжив Л. Вайсгербер, котрий вважав, що для побудови лексичних полів необхідно «опиратися на головне слово, встановлюючи диференційні ознаки значень слів у полі» [10, с. 210].

Українські лінгвісти (М. Пешак, М. Фабіан, Г. Ярун, М. Скаб, А. Лучик, К. Близнюк, Л. Лисиченко, М. Кочерган) присвятили свої праці дослідженню лексико-семантичного поля. В їхніх роботах висвітлено основні принципи структурування поля, описано методику побудови.

Постановка завдання. У сучасному мовознавстві бракує єдності щодо самого визначення поняття лексико-семантичного поля, його складників та методів побудови. Розвиток корпусної лінгвістики, технологічних методів дослідження сприяє появі нових можливостей аналізу та підвищує інтерес до цієї теми.

Метою статті є наукове обґрунтування застосування сучасних технологій до обстеження лексико-семантичного поля у традиційному розумінні. **Завдання** дослідження полягають у: розгляді історії формування поняття лексико-семантичного поля; аналізі класичних методів побудови поля; аналізі можливостей застосування сучасних технологій при побудові поля.

Виклад основного матеріалу дослідження. В українському мовознавстві для побудови лексико-семантичного поля М. Пешак створила методику збору фактичного матеріалу і виділення семного складу лексичних значень слів, яка передбачає такі послідовні етапи: а) виписуємо з тлумачного словника лексеми, значення яких містять вказівки на досліджуване явище, та створюємо картотеку мовного матеріалу; б) на основі аналізу словникових дефініцій одиниць будуюмо семантичне поле у вигляді матриці – таблиці, в якій за ранговими списками розташовуємо лексеми та семи [12, с. 3]. Для побудови матриці по горизонталі упорядковуємо семи від найбільш частотних до найменш; по вертикалі – лексеми, з яких найскладніші за внутрішнім змістом розпочинають ряд, а найпростіші закінчують; наявність спільної семи у значенні слова позначають знаком «+» [10, с. 212]. Пізніше таку методику побудови лексико-семантичного поля в практичній діяльності реалізували учні М. Пешак – М. Фабіан, Г. Ярун, М. Скаб, А. Лучик.

М. Фабіан називає такі переваги створення семантичних матриць для опису лексико-семантичних полів: «Матричне представлення лексичної семантики дає можливість усебічно охарактеризувати структуру лексичних значень слів, виділити ступінь їх семантичної спорідненості, розкрити характер функціональності сем, що в межах слів так само утворюють структуру, як і сукупність лексичних одиниць у лексико-семантичному полі» [15, с. 209].

А. Лучик зазначає, що компонентний аналіз – це один з найбільш надійних та продуктивних методів дослідження лексико-семантичного поля, адже за допомогою нього «може бути встановлено й виокремлено спільні ядерні центри природних мов, навколо яких можливим виявиться розташування мікроцентів, притаманних лише окремим мовним системам» [10, с. 211]. Окрім того, для аналізу доцільно використовувати лексикографічне вичленування семантичних компонентів, адже «у тлумачних словниках об'єктивуються системні лексичні зв'язки, а саме тлумачення здійснюється багатим, але осяжним арсеналом структурних формул» [11, с. 259].

К. Близнюк розглядає лексико-семантичне поле як макрополе та вивчає його менші частини – мікрополя. Дослідниця вважає цей метод найпродуктивнішим та найдоцільнішим, а також подає таке тлумачення поняття: «семантичне мікрополе – структурна частина лексико-семантичних інтегральних сем, що їх об'єднують» [1, с. 34].

Проблематику лексико-семантичного поля у своїх працях висвітлюють і представники Харківської лінгвістичної школи, зокрема Л. Лисиченко розуміє лексико-семантичне поле як «велике угруповання лексико-семантичних варіантів, що пов'язані одним відрізком дійсності і належать до різних частин мови» [8, с. 122]. Дослідниця наголошує на значущості використання саме поняття *лексико-семантичний варіант*, а не *лексема*, оскільки «лексема різними своїми значеннями може входити до різних семантичних полів» [8, с. 122].

Досліджувати лексико-семантичне поле прийнято методом членування його на менші парадигми – тематичні групи та лексико-семантичні групи.

Тематична група об'єднує слова різних частин мови, що мають спільний відрізок дійсності [8, с. 122]. Л. Лисиченко звертає увагу на те, що «в тематичній групі слова пов'язані не мовними зв'язками, а позамовними, через реалії, які виражаються в них. Угруповання тематичних груп базується на внутрішніх зв'язках між предметами і явищами дійсності й зумовлюється предметно-логічними ознаками» [8, с. 122].

Л. Лисиченко вважає, що лексико-семантична група «становить певним чином обмежений і визначений фрагмент лексико-семантичного поля» [8, с. 124]. Лексико-семантична група – це «певна кількість слів, що об'єднуються за спільною семантичною ознакою, семою, наявною в значенні кожного з них, незалежно від структури самого слова» [4, с. 179]. Для одиниць лексико-семантичної групи характерна категоріальна спільність, що «забезпечує цілісність як змісту, так і форми» [4, с. 179]. Виокремлення лексичних одиниць в межах однієї лексико-семантичної групи здійснюється шляхом семантико-логічної ідентифікації.

Систематизацію попередніх підходів до аналізу лексико-семантичного поля простежуємо у працях М. Кочергана. На думку дослідника, лексико-семантичне поле – «це сукупності лексичних одиниць, об'єднаних спільністю змісту, що відображають поняттєву, предметну або функційну подібність позначуваних явищ» [10, с. 211].

Узагальнене визначення поняття *лексико-семантичне поле* подає «Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни» А. Загнітка: «це фрагмент дійсності, що може бути описаний певною мовою за допомогою відповідної лексичної підсистеми» [5, с. 70].

Традиційні підходи до дослідження лексико-семантичного поля заклали надійну теоретико-методологічну основу, що не втрачає своєї актуальності й для сучасних методів аналізу. Водночас поширення технологічності та комп'ютеризації сприяє трансформації способів дослідження лексики.

Як зазначає О. Демська-Кульчицька, створені комп'ютерні програми забезпечують лінгвістиці особливе місце в сучасному інформаційному світі [2, с. 74]. Дослідники ХХІ ст. до традиційного матричного методу додають побудову графів – графічне оформлення мовних одиниць.

На думку Н. Засанської, схема графу – це «засіб візуалізації зв'язків між мовними одиницями, що віддзеркалюють процеси творення думки та слова людським мозком» [6, с. 7]. Для побудови графів використовують найбільш багатозначне слово, яке слугує вершиною графа, його семантичним центром, далі за допомогою дуг вершину поєднують з іншими лексичними одиницями, що не перетинаються. Кожна лексема має сталу позицію та не дублюється, семантика ж розкривається через послідовний аналіз усіх елементів на дузі графа. Для створення цієї моделі існують спеціальні програми, наприклад, Gephi, Graphviz, uDraw (Graph), які дозволяють автоматично створити граф, лише ввівши дані про вершини та ребра [7, с. 84].

Такий доповнений та комп'ютеризований підхід до моделювання лексико-семантичного поля забезпечує комплексний аналіз всіх складників та відношень між ними, полегшує інтерпретацію семантичних зв'язків та дає змогу графічно відтворити цілісність структури лексико-семантичного поля.

Окрім того, інформаційні технології сприяли й поширенню корпусних досліджень та розвитку корпусної лінгвістики – галузі прикладного мовознавства, що «займається формуванням комп'ютерних корпусів текстів у різних мовах і спрямована на максимальний об'єктивний аналіз мовних явищ в умовах реальної живої комунікації» [14, с. 667]. Лінгвістичні корпуси – зібрання текстів в електронному варіанті, «інформаційно-довідкова система, яка слугує базою для дослідження одиниць та явищ різних мовних рівнів, для вивчення особливостей використання

природної людської мови у формах усного та писемного мовлення та для визначення специфіки функціонування мови в різних стилях» [9, с. 128]. Для роботи з корпусами створено спеціальні системи пошуку – корпусні менеджери, які надають можливості отримання статистичних даних, виявлення синонімів, значень слів, контексту вживання та лексичних зв'язків [7, с. 79]. Найбільш поширеними програми постають Sketch Engine, WordSmith Tools, AntConc, Concordance, Monoconc, Textstat, Voyant tools.

А. Кирисюк називає такі основні функції корпусного менеджера Sketch Engine [7, с. 80–81]:

1. Concordance – пошук у корпусі словоформ, лем, фраз.

2. Word List – створення списків частот слів, лем, ключових слів.

3. Keywords and Terms – виокремлення ключової лексики в корпусі за допомогою «оцінки ключовості».

4. Collocations – статистика вживання слова.

5. Word Sketch – опис граматичної та колокаційної поведінки.

6. Word Sketch Difference – порівняння двох слів на основі словосполучення.

7. Thesaurus – створення дистрибутивного тезаурусу.

8. Trends – діахронічний аналіз слововживання.

9. WebBootCaT – набір програм для компіляції веб-корпусу користувачів.

Н. Засанська використовує корпусний менеджер WordSmith Tools та визначає такі функції [6, с. 7]:

1. WordList – розкриття якісних та кількісних особливостей всього реєстру текстів.

2. KeyWords – виокремлення лексем, що найповніше характеризують загальну семантику текстів.

3. Concord – виявлення контекстуального оточення одиниць ЛСП.

Застосування сучасних комп'ютерних технологій для дослідження лексико-семантичного поля розширює можливості лінгвістики, підвищує об'єктивність та точність аналізу, адже комп'ютерні програми автоматизовано виокремлюють всі лексеми та семи, що формують лексико-семантичне поле, визначають їхні кількісні та якісні характеристики, подають статистику вживання.

Висновки. Лексико-семантичне поле – одна з ключових парадигм лексико-семантичної системи, що демонструє цілісність та системність. Традиційний метод побудови лексико-семантичного поля за допомогою компонентного аналізу, результати якого передаються матрицями, не втрачає своєї актуальності та залишається найбільш дієвим. Проте сучасні інформаційні технології доповнюють його – науковці будують графи, що допомагають комплексно дослідити всі компоненти поля та відношення між ними. Окрім того, створення корпусів текстів та корпусних менеджерів значно полегшує працю дослідників, роблячи її автоматизованою, адже ці програми самостійно роблять вибірку лексичних одиниць, тлумачать їхнє значення, визначають кількісні та якісні характеристики.

Отже, сучасні підходи побудови лексико-семантичних полів базуються на традиційних методах, проте характеризуються високою технологічністю.

Перспективним напрямом подальших досліджень вважаємо поєднання традиційних підходів до аналізу лексико-семантичного поля із застосуванням сучасних комп'ютерних технологій, це забезпечить практичну ефективність та глибину теоретичного дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Близнюк К. Р. Лексико-семантичне поле «патріотизм» в українській, англійській і польській мовах : кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Національний університет «Києво-Могилянська академія», Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця : [б. в.], 2019. 263 с.
2. Демська-Кульчицька О. М. Що нового в науці про мову? *Культура слова*. 2002. № 61. С. 70–74.
3. Жилко Ф. Про семантичні поля української мови. *Українська мова і література в школі*. 1972. № 12. С. 25–32.
4. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 1. 402 с.
5. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 3. 426 с.
6. Засанська Н. Д. Лексико-семантичне поле криза в українській та англійській мовах: графо-матричний та статистичний аспекти : автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.21 структурна, прикладна та математична лінгвістика. Нац. педаг. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К, 2016.
7. Кирисюк А. А. Когнітивні матриці ЛСП ПАНДЕМІЯ / PANDEMIC в українській і англійській мовах: графо-корпусний підхід : дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософії: 03 Гуманітарні науки; 035 Філологія. Київ. нац. лінгв. ун-т. К., 2024. 272 с.

8. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. Х : Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, 1997. 129 с.
9. Лук'янець Г. Г. Основні напрямки сучасних корпусних досліджень мови та перспективи їх подальшого розвитку. *Наукові праці НУХТ*. К. : НУХТ, 2012. № 43. С. 127–133.
10. Лучик А. Зіставне мовознавство : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2025. 256 с.
11. Лучик А. А. Компонентний аналіз у зіставних дослідженнях лексичних одиниць. *Сучасні дослідження з іноземної філології* : зб. наук. пр. Ужгород. нац. ун-т. Ужгород : Папірус-Ф, 2009. Вип. 7. С. 258–262.
12. Лучик А. А. Семантичний словник як джерельна база для когнітивних пошуків. *Людина. Комп'ютер. Комунікація* : збірник наукових праць. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. С. 119–124.
13. Межжеріна Г. Структурна організація семантичних одиниць (поле – лексико-семантична група – слово). *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2002. Вип. 5. С. 114–126.
14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 711 с.
15. Фабіан М. П. Застосування процедури формалізованого аналізу лексичної семантики в зіставних дослідженнях. *Проблеми зіставної семантики*. 10 (1), 2011. С. 206–211.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025